

Ευτυχία Λυγκούρη-Τόλια
Άννα-Μαρία Αναγνωστοπούλου
Μαίρη Γιαμαλίδη
Κορνηλία Νταϊφά
Ιουλία Λουρεντζάτου

Αρχαιολόγοι, ΕΦΑΠΠ

Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων*

Η ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων (εικ. 1: Αεροφωτογραφία της ανασκαφής), στην περιοχή της Βούλας Αττικής διεξάγεται υπό τη διεύθυνση της κ. Ευτυχίας Λυγκούρη-Τόλια, με ομάδα αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και εξωτερικών επιστημονικών συνεργατών¹. Ο αρχαιολογικός χώρος έχει έκταση 4,000 τ.μ. περίπου και βρίσκεται πλησίον του θαλασσιού μετώπου, εντός του αστικού ιστού. Η θέση αυτή είναι γνωστή από το 1934, όταν ο χώρος παραχωρήθηκε από τον Ο.Δ.Ε.Π. (Οργανισμός Διαχείρισης Εκκλησιαστικής Περιουσίας) στην Αρχαιολογική Υπηρεσία και κηρύχθηκε ως αρχαιολογικός εξαιτίας των ορατών αρχαίων καταλοίπων. Από το 2011 πραγματοποιείται συστηματική έρευνα που πλέον διανύει τη 8^η πενταετία.

Το τοπωνύμιο Άγιος Νικόλαος Πάλλων σώζεται κυρίως από προφορικές μαρτυρίες και δεν υπάρχουν πηγές που να δίνουν στοιχεία της προέλευσής του. Αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι αρχαία της Μονής Πετράκη, στην οποία ανήκε όλη η περιοχή του Δήμου Βάρης-Βούλας-Βουλιαγμένης, γνωστή ως «ΚΤΗΜΑ ΒΑΡΗΣ»² και από την οποία παραχωρήθηκε ο χώρος στην Αρχαιολογική

---

* [Σ-02: 04-10-2018 18:00 / Ε-07]

1. Ευχαριστούμε τους φοιτητές, Έλληνες και ξένους, που εργάζονται με ζήλο και υπευθυνότητα, τους χορηγούς μας, τους επιστημονικούς συνεργάτες, τη Διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων, Δρ Στέλλα Χρυσουλάκη, για την παροχή διευκολύνσεων, τη Δρ Μαρίνα Παπαδημητρίου, συνάδελφο αρχαιολόγο του τμήματος των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερως τη Θεώνη Σκούρτα, Ακαδημαϊκή Διευθύντρια του ΔΙΚΕΜΕΣ.

2. Α. Μουρουγκλού, 2004. «Απαρχές της οικιστικής Ανάπτυξης στην περιοχή της Βούλας», στο: Βλάχος Αιγίδης (επιμ.), 2004. *Βούλα. Ιστορία της πόλης και του Δήμου*, Αθήνα, 65-121· Κ. Κού-

Υπηρεσία, έχουν χαθεί στο πέρασμα των χρόνων. Ειδικότερα, την περίοδο της Επανάστασης η Μονή Πετράκη υπέστη μεγάλες λεηλασίες, ως αντίποινα των Τούρκων για τη βοήθεια που είχαν προσφέρει οι μοναχοί της.

Ωστόσο το τοπωνύμιο Άγιος Νικόλαος Πάλλων εμφανίζεται στο φύλλο 8 των χαρτών των Ε. Curtius και J. A. Kaupert του 1878³. Αντίστοιχη ονομασία Πάλιοι απαντάται στη Νίσυρο. Ετυμολογικά ενδέχεται να προέρχεται από την παραφθορά της λέξης παρ' αλών ή και από τη λέξη palus που σημαίνει τον πάσσαλο στον οποίο δένουν τα πλοία. Και οι δύο ερμηνείες έχουν άμεση σχέση με τη γεινίαση της περιοχής με τη θάλασσα.

Τα αποτελέσματα της έρευνας των τελευταίων τριών ετών –έχει προηγηθεί ανακοίνωση στην ΙΕ΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ. Αττικής– επιβεβαιώνουν τα αρχικά συμπεράσματα για τη συνεχή χρήση του χώρου από τους κλασικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους⁴. Συγχρόνως, προσθέτουν νέα στοιχεία για τον αρχαίο δήμο των Αιξωνίδων Αλών⁵, που κωροθετούνταν στις σύγχρονες δημοτικές ενότητες της Βούλας και της Βουλιαγμένης, καθώς για τη ζωή και την οργάνωση των οικισμών στις εκτός άστεως περιοχές κατά την ύστερη αρχαιότητα.

Η έρευνα κατά την πρώτη πενταετία επικεντρώθηκε στο ΒΔ τμήμα του οικοπέδου και έφερε στο φως τμήμα ταφικού περιβόλου υστεροκλασικών χρόνων, χρονολόγηση που προκύπτει από τον τρόπο κατασκευής του, ταφές ρωμαϊκών χρόνων – τρεις κεραμοσκεπείς και μια κιβωτιόσχημη, εκτός του περιβόλου, εκτεταμένη κυριακή εγκατάσταση εργαστηριακού χαρακτήρα με δύο κλιβάνους και έναν βυζαντινό ναό (ο ναός 1).

Από το 2013 έως και σήμερα η ανασκαφή επικεντρώνεται επίσης στο Β τμήμα του οικοπέδου, ενώ επεκτείνεται προς Α και σταδιακά και προς Ν. Αποκαλύφθηκε

κουλα, 1990. *Η ιδέα της κηπούπολης στην ελληνική πολεοδομία του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

3. E. Curtius και J. A. Kaupert, 1895-1903. *Karten von Attika*, Berlin: Lithographische Anstalt von Leopold Kraatz, no. VIII.

4. Ε. Λυγκούρη, Α. Αναγνωστοπούλου, Μ. Γιαμαλίδη, Α. Συρογιάννη, Κ. Νταϊφά και Ι. Λουρεντζάτου, 2015. «Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων. Πρώτα συμπεράσματα», στο: *Πρακτικά ΙΕ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ. Αττικής*, Αθήνα 2015, σελ. 123-134· Ε. Lygouri, Α. Anagnostopoulou, Μ. Giamalidi, Κ. Ntaifa, και Ι. Lourentzatos (forthcoming). «Organization of space in the countryside of Attica: a new potters' workshop in the ancient deme of Aixonides Alai», στο: *Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology*, 22-26 May 2018, Cologne/Bonn.

5. Ι. Ανδρέου, 1994. «Ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών», στο: W.D.E. Coulson, Ο. Palagia, Τ. L. Shear Jr., Η. Α. Shapiro, F. J. Frost (eds.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, *Oxbow Monograph* 37, 191-209· Μ. Γιαμαλίδη και Κ. Νταϊφά, 2013. «Νέα στοιχεία στην τοπογραφία του αρχαίου δήμου των Αλών Αιξωνίδων από την περιοχή της Βούλας», στο: *Πρακτικά ΙΔ΄ Επιστημονικής Συνάντησης Εταιρείας Μελετών ΝΑ. Αττικής*, Αθήνα 2011, σελ. 113-126.

ένας ακόμη ναός βυζαντινών χρόνων (ο ναός 2), καινούρια δωμάτια που συμπληρώνουν την κάτοψη της εκτεταμένης οικιστικής-εργαστηριακής εγκατάστασης, ταφές και πιθανόν ένας ακόμη κλίβανος.

Ο μεγαλύτερος ναός (ναός 1) διαστάσεων 8,00μ. x 4,00μ., χρησιμοποιεί για τη θεμελίωσή του τον βόρειο και ανατολικό τοίχο του ταφικού περιβόλου (εικ. 2: Ναός 1). Στον τελευταίο, προσαρμόζεται εξωτερικά η αψίδα του ιερού. Το δάπεδο του ναού διαμορφώνεται από λίθινες και πήλινες πλάκες, ενώ κατά τόπους διασώζονται και ίχνη βοτσαλωτού δαπέδου. Για κατώφλι έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα μαρμάρινου πεσσού σε δεύτερη χρήση. Εντός του βυζαντινού ναού έχει εντοπιστεί σαρκοφάγος από κογχυλιάτη λίθο που με βάση την κατασκευή της χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους, συνδέεται όμως με τον ναό σε δεύτερη χρήση, καθώς η καλυπτήρια πλάκα της αποτέλεσε τμήμα του δαπέδου του. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν τα οστά τουλάχιστον 14 ατόμων, ενήλικων και ανήλικων, τα οποία συνιστούν πρωτογενείς ενταφιασμούς. Στο πέρασμα των χρόνων έχει υποστεί διάφορες μετατροπές και προσθήκες. Στην πρώτη φάση ανήκε στον τύπο της μονόκωρης βασιλικής και στη συνέχεια φαίνεται ότι προστίθεται Β και Ν κλίτος και πιθανότατα νάρθηκας.

Κατά την έρευνα των τελευταίων ετών έχουν εντοπιστεί εννέα ακόμη κεραμοσκεπείς ταφές⁶. Συνολικά, δηλαδή, περίξ του ναού 1 έχουν εντοπιστεί 13 κεραμοσκεπείς ταφές προσανατολισμένες στον άξονα Α-Δ (εικ. 3: Ταφές περίξ του Ναού 1). Οι ταφές είναι σύγχρονες μεταξύ τους, εντοπίζονται περίπου στο ίδιο βάθος και έχουν κοινά κατασκευαστικά στοιχεία. Ακέραιες κεραμίδες-στρωτήρες αντωπά διευθετημένες που συγκλίνουν στον κατά μήκος άξονα και φέρουν στο σημείο σύγκλισης ασβεστοκονίαμα. Η ανατολική και δυτική πλευρά τους, κλείνει επίσης με τμήμα κεραμίδας και σφραγίζεται με κονίαμα. Χρήση κεραμίδων –ακέραιων στρωτήρων– έχουμε και στο δάπεδο υποδηλώνοντας φροντίδα και επιμέλεια στην κατασκευή.

Οι ταφές είναι ακτέριστες, με εξαίρεση δύο, όπου στη μια εντοπίστηκε ζεύγος χάλκινων ενωτίων και στην άλλη τριφυλλόσχημη πρόκου. Το ζεύγος των ενωτίων αποτελείται από απιόσχημο έλασμα που φέρει στην κορυφή του ταινιωτό κρίκο απ' όπου περνάει ο δακτύλιος ανάρτησης (εικ. 4: Ζεύγος ενωτίων). Τον δακτύλιο ανάρτησης σχηματίζει σύρμα το ένα άκρο του οποίου απολήγει σε θηλιά και το άλλο σε άγκιστρο. Στην επιφάνεια του ελάσματος αναπτύσσεται με τη σφυρήλατη τεχνική παράσταση δύο αντωπών πηνιών, εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δέντρου της ζωής. Το σχήμα του ενωτίου και η παράσταση, από τις δημοφιλέστερες συμβολικές στην παλαιοχριστιανική τέχνη, ήταν πολύ διαδεδομένα τον 6ο και 7ο αιώνα⁷. Σε ότι

6. Το οστεολογικό υλικό μελετάται από την αρχαιολόγο Δρ Αλεξάνδρα Συρογιάννη, συνεργάτιδα της ανασκαφής.

7. Editions de la Réunion des musées nationaux, 1992. *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises*, Musée du Louvre, 3 Novembre 1992-1 Février 1993 (exposition), Paris, 128, αρ. 78· Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, 2002. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 407 (Μουσείο

αφορά στην πρόχου (εικ. 5: Πρόχους) παράλληλα συναντούμε στην Αγορά της Αθήνας, στην Ελεύθερνα της Κρήτης και στο Άργος⁸. Η χρονολόγηση των κτερισμάτων τοποθετεί το σύνολο των συγκεκριμένων τάφων την περίοδο αυτή. Η ύπαρξη ταφών χαρακτηρίζει το ναό 1 ως κοιμητηριακό, ενώ οι μικρές διαστάσεις του υποδηλώνουν ότι είχε χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους ενός μικρού αγροτικού οικισμού ή μιας οικογένειας γαιοκτήμονα⁹.

Στα ΝΔ του χώρου της ανασκαφής αναγνωρίστηκαν τα ερείπια του δεύτερου μονόκωρου ναού (ναός 2). Ο ναός (εικ. 6: Ναός 2) με εσωτερικές διαστάσεις 5,00μ. x 3,00μ. αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση εκτεταμένου στρώματος καταστροφής από λίθους –πωρόλιθους και ασβεστόλιθους με επίχρισμα, μάζες κονιάματος, θολίτες και σχιστόπλακες που συναποτελούσαν τα υλικά κατασκευής του. Αξιοπρόσεκτη είναι η σωζόμενη τοικοποιία ύψους 0,38/0,55μ., με μεσαίου και μικρού μεγέθους ακανόνιστους λίθους, με σχιστόλιθους οριζόντια ενσφηνωμένους και σφράγιση των αρμών με κονίαμα. Ο επιμήκης ασβεστόλιθος που παρεμβάλλεται στην τοικοποιία του βόρειου τοίχου, ενδεχομένως αποτελεί το κάθετο σκέλος δομικού σταυρού. Στην ανωδομή του ναού πρέπει να ανήκει και βάση αγάλματος με εντορμίες, που βρέθηκε παραπλεύρως στα βόρεια του ναού και προσαρμόζεται πλήρως στο ανατολικό πέρασ του τοίχου στο σημείο γένεσης της αφίδας. Στην εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου διασώζεται σύμπλεγμα πλίνθων σε γεωμετρικό σχήμα στον κατακόρυφο αρμό. Τέλος, δεύτερο θύρωμα εγγράφεται στον βόρειο τοίχο του Ιερού Βήματος, χωρίς να εξακριβώνεται, στην παρούσα φάση, εάν πρόκειται για διαφραγματικό άνοιγμα επικοινωνίας με άλλου είδους χώρο. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμοποιείται μαρμαρίνη πεσόσχημη στήλη σε β' χρήση.

Ο ναός 2 θεμελιώνεται απευθείας πάνω στα κατάλοιπα των υστερορωμαϊκών χρόνων που σχετίζονται με την οικιστική εγκατάσταση του κεραμικού εργαστηρίου. Τα ευρήματα από την ανασκαφή του ήταν πενιχρά – ελάχιστη κεραμική κι ένα μόνο λίθινο απόστημα που φέρει εγχάρακτο σταυρό. Ως προς τη χρονολόγηση του ναού 2 υπάρχουν σοβαροί προβληματισμοί και απαιτείται περαιτέρω έρευνα. Δεν πρέπει όμως να υπάρχει μεγάλη χρονική απόσταση από τον ναό 1.

Κανελλοπούλου)· Ι. Τουράτσογλου και Ε. Χαλκιά, 2008. «Κοσμηματοποιία: είδη κοσμημάτων, κοσμήματα σε θησαυρούς, τα κοσμήματα του θησαυρού της Κρατίγης, τα κοσμήματα – Λήμματα», στο: Γ. Μουσειδου (επιμ.), *Ο θησαυρός της Κρατίγης Μυτιλήνης. Νομίσματα και τιμαλφή αντικείμενα του 7ου αι. μ.Χ.*, Αθήνα, 114 (ΒΧΜ 879).

8. H. S. Robinson, 1959. *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora*, Vol. V, Princeton, New Jersey, πίν. 135· Α. Γιαγκάκη, 2004. «Οι Τάφοι», στο: Π. Γ. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, Κρήτη, 274.

9. Elli Tzavella, 2014. «Christianization of Attica. The topography of Early Christian Churches», *Pharos*, vol. 20, issue 2, (2014), 139.

Οι ναοί 1 και 2 ανήκουν στην κατηγορία των βασιλικών που ιδρύθηκαν σε εκτός άστεως περιοχές για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες του ντόπιου πληθυσμού. Οι οικιστικές ενότητες των αρχαίων δήμων με σημαντικά ιερά και νεκροταφεία, όπως ο δήμος των Αιξωνίδων Αλών, έδωσαν τη θέση τους με την επικράτηση της νέας θρησκείας στους οικισμούς των χριστιανών¹⁰. Η απόσταση από το κέντρο της Αθήνας τους παρείχε την ελευθερία για άσκηση των νέων θρησκευτικών καθηκόντων τους με αποτέλεσμα την οικοδόμηση ναών στο τέλος του 5ου και στις αρχές του 6ου αι. Στο πλαίσιο αυτό, ένας σημαντικός αριθμός βασιλικών ιδρύθηκε πλησίον σημαντικών οδικών αρτηριών που ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα. Αντίστοιχα, οι ναοί στον Άγιο Νικόλαο Πάλλων, όπως και η Λαυρεωτικού Ολύμπου¹¹, η Βασιλική των Τραχώνων¹² και η Βασιλική του Αλμούντος¹³, ιδρύθηκαν κοντά στην Αστική Οδό¹⁴ που διέρχονταν από την περιοχή και συνέδεε το άστυ με τη ΝΑ Αττική. Ο ενταφιασμός εντός και πλησίον ναών κατά τον 6ο και 7ο αι. είναι κοινή πρακτική, όπως και η χρήση ταφικών περιβόλων κλασικών χρόνων από τους χριστιανούς για τον σκοπό αυτό. Η ανάμνηση της ταφικής χρήσης του χώρου παραμένει ισχυρή στο πέρασμα των αιώνων. Τέλος, να επισημάνουμε ότι ταφές κλασικών χρόνων δεν έχουν εντοπιστεί λόγω της συνεχούς χρήσης του χώρου.

Για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου βόρεια του ναού 1 καλύφθηκαν οι ταφές Τφ5 και Τφ6 με επικώσεις πλούσιες σε κεραμική. Από τη συντήρηση και τη μελέτη του υλικού προέκυψαν σχεδόν ακέραιοι οξυπύθμενοι εμπορικοί αμφορείς και πρόχοι που χρονολογούνται από τον 2ο έως και τον 4ο αι μ.Χ. (εικ. 7: Κεραμική από τον χώρο Β του ναού 1). Η χρονολόγηση αυτή εγείρει σοβαρούς προβληματισμούς για την προέλευση της επίκωσης και μόνο η συνέχιση της ανασκαφής μπορεί να αποσαφηνίσει.

Κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους, όπως έχουμε προαναφέρει, μέσα στα όρια του ταφικού περιβόλου θεμελιώνονται δύο κλίβανοι, ένας ορθογώνιος και ένας ελλειπτικής κάτοψης¹⁵. Εγκαταστάσεις κεραμικών εργαστηρίων σε χώρους που

10. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, 2001. «Τα Μεσόγεια από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την οθωμανική κατάκτηση», στο: *Μεσογεία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*, Αθήνα, 149-197.

11. Ν. Κοτζιάς, 1952. «Ανασκαφά της βασιλικής του Λαυρεωτικού Ολύμπου», *ΠΑΕ* 1952, 92-128· Δ. Πάλλας, 1986. «Η παλαιοχριστιανική Νοτιοανατολική Αττική», στο: *Β΄ Επιστημονική Συνάντηση ΝΑ. Αττικής, Καλύβια Αττικής, 25-28/10/1985*, Καλύβια, 43-80.

12. Δ. Λαζαρίδης, 1964. «Μεσαιωνικά Αθηνών – Αττικής», *ΑΔ* 19 (1964), Χρονικά Β΄ 1, 96-99.

13. Γ. Σωτηρίου, 1929, «Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος», *ΑΕ* 1929, 161-248, ειδικά 195· Α. Ορλάνδος, 1933, *Μεσαιωνικά μνημεία της πεδιάδος των Αθηνών και των κλιτύων Υμηπτού-Πεντελικού, Πάρνηθος και Αιγάλεω*, Αθήνα, 155-156· Κ. Καζά-Παπαγεωργίου, «Αστική και λοιπές οδοί δυτικά του Υμηπτού», στο: Μ. Κορρές (επιμ.), *Αττικής Οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα, 198-204.

14. Καζά-Παπαγεωργίου, ό.π., σημ. 13.

15. Lygouri et al., ό.π., σημ. 4.

πρότερα φιλοξενούσαν νεκροταφεία ή κατοικίες έχουν βρεθεί στην πλατεία Κοτζιά, στην περιοχή των Αχαρνικών πυλών¹⁶ στον Σταθμό «ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΣ» του Μετρό¹⁷, στη Χαλκίδα¹⁸, στην Πέλλα¹⁹ και στη Σίνδο²⁰. Αυτή η αναδιοργάνωση του χώρου δεν ξενίζει, αφού είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε όλη την Ελλάδα. Την τελευταία τριετία η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανασκαφή του εσωτερικού των κλιβάνων.

Ο μεγαλύτερος κλίβανος 1 (εικόνες 8-9: Κλίβανοι 1 & 2), της εγκατάστασης εσωτερικών διαστάσεων 2.50 x 2.40μ. είναι σχεδόν τετράγωνος σε κάτοψη. Ανήκει στην κατηγορία ΙΙΑ των διώροφων κλιβάνων ορθογώνιας ή τετράγωνης κάτοψης με υποστήλωμα²¹ για τη στήριξη της εσχάρας. Ο τύπος αυτός ήταν σε χρήση κατά την υστερορωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο και εγκαταλείφθηκε στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Κλίβανοι αυτού του τύπου –25 συνολικά– εντοπίστηκαν συγκεντρωμένοι στο συγκρότημα των κεραμείων της Πλατείας Κοτζιά. Στον ίδιο τύπο ανήκει ο κλίβανος εργαστηρίου κεραμικής του 4ου αι. μ.Χ. που ήταν εγκαταστημένος στην περιοχή των Πειραιϊκών πυλών των Αθηνών²².

Ο θάλαμος καύσης είναι ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος, τα τοιχώματά του είναι κατασκευασμένα από πλίνθους, θραύσματα κεραμίδων και πηλό και φέρουν επίχρισμα ομοίως από πηλό. Στο κέντρο του αναπτύσσεται ένα κεντρικό, ορθογώνιας διατομής υποστήλωμα, κατασκευασμένο από πλίνθους, όστρακα και πηλό. Το υποστήλωμα χωρίζεται σε τέσσερα τοξοειδή σκέλη που απολήγουν στα πλευρικά τοιχώματα του κλιβάνου και στηρίζουν την πλήινη εσχάρα του θαλάμου όπησης. Η τελευταία διαμορφώνεται από παχύ στρώμα πρασινόχρωμου πηλού που φέρει δια-

16. Θ. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου, 1988. «Δημόσια έργα και ανασκαφές στην Αθήνα τα τελευταία πέντε χρόνια», *HOROS* 6, 87-108· Ο. Ζαχαριάδου και Δ. Κυριακού, 1988. «Γ' ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες», *ΑΔ* 43 (1988), Χρονικά Β1, 122-29· Ζ. Ζαχαριάδου, «Κεραμικά εργαστήρια έξω από τις Αχαρνικές Πύλες», στο: Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Γενέθλιον*, Αθήνα, 315-323.

17. Ε. Λυγκούρη, 1995. «Ανασκαφές Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου Αθηνών», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β1, 29-32.

18. Α. Σάμψων, 1987. «Ένα κεραμικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της Ρωμαιοκρατίας», *AAX* 2, 73-131.

19. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, 1993. «Νέο εργαστήριο κεραμικής και κοροπλαστικής στην Πέλλα», *ΑΕΜΘ* 7, Θεσσαλονίκη, 171-182.

20. Αικ. Δεσποίνη, 1982. «Κεραμικοί κλίβανοι Σίνδου», *ΑΕ* 1982, 61-84.

21. Κ. Τ. Ράπτης, 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα Παραγωγικής Τεχνολογίας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ, 167-169· Ε. Hasaki, 2002. *Ceramic Kilns In Ancient Greece: Technology And Organization Of Ceramic Workshops*, Cincinnati, 168-169.

22. Ε. Λυγκούρη, 1985. «Γ' ΕΠΚΑ, Οδός Ακταίου-Επαχάλκου-Εφεσιών», *ΑΔ* 40 (1985), Χρονικά Β1, 25-27, πίν. 11γ· Ε. Λυγκούρη, 1985. «Ανασκαφική έρευνα παρά την Πειραιϊκή πύλη», *ΑΑΑ* 18 (1985), 137-142· Κ. Τ. Ράπτης, 2001. *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια της Ελλάδας. Θέματα Παραγωγικής Τεχνολογίας*, Μεταπτυχιακή Εργασία, ΑΠΘ, 50, αρ. 26, πίν. 11α· Ε. Hasaki, 2002. *Ceramic Kilns In Ancient Greece: Technology And Organization Of Ceramic Workshops*, Cincinnati, n. 251.

μπερείς οπές, μέσης διαμέτρου 10 εκ. διατεταγμένες σε πυκνό κάνναβο. Ο θάλαμος όπτησης δεν σώζεται. Το στόμιο τροφοδοσίας, praefurnium, έχει τη μορφή στενού θολωτού πλινθόκτιστου διαδρόμου και ανοίγεται στα ανατολικά του κλιβάνου.

Ο κλιβανός 2 (εικόνες 8-9: Κλιβανοί 1 & 2), εσωτερικής διαμέτρου 1,50-2,00μ. ανήκει στην κατηγορία ΙΑ των διώροφων κλιβάνων ελλειπικής ή κυκλικής κάτοψης με κεντρικό υποστήλωμα²³. Ο τύπος αυτός είναι ο πιο δημοφιλής όχι μόνο στον Ελλαδικό χώρο, αλλά σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου. Εξελίχθηκε κατασκευαστικά και μορφολογικά κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο υποχωρεί αριθμητικά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου των κλιβάνων αποτελεί και πάλι το συγκρότημα της Πλατείας Κοτριά που από τους 27 κλιβάνους μόνο δύο είναι κυκλικής κάτοψης²⁴. Ο θάλαμος καύσης είναι λαξευμένος στο φυσικό έδαφος. Τα τοιχώματά του ενισχύονται με πλίνθους που συνδέονται και επιχρίονται με παχύ στρώμα λάσπης. Το ίδιο επίχρισμα φέρει και το δάπεδο του θαλάμου. Δύο πλινθόκτιστα τόξα που εδράζονταν στο ελαφρώς έκκεντρο, ομοίως κατασκευασμένο υποστήλωμα του θαλάμου καύσης, στήριζαν τη μη σωζόμενη σήμερα εσχάρα. Ο κλιβανός σώζει δύο πλήινους αεραγωγούς. Το στόμιο τροφοδοσίας ανοίγεται στα ανατολικά και είχε τη μορφή στενής λιθόκτιστης διόδου.

Οι δύο κλιβανοί θεμελιώθηκαν με το στόμιο τροφοδοσίας στα ανατολικά και εντός του ταφικού περιβόλου για λόγους προστασίας από τους βόρειους ανέμους. Εκτός του ταφικού περιβόλου, σε άμεση όμως επαφή με τον βόρειο τοίχο του, εντοπίζεται κατασκευή τετράγωνης κάτοψης που δεν έχει ανασκαφεί, παραπέμπει όμως λόγω του τρόπου, του μεγέθους, του προσανατολισμού, της ύπαρξης αεραγωγών και του έντονου στρώματος στάχτης, σε έναν ακόμη κλιβανο.

Από την ανασκαφή στο εσωτερικό των κλιβάνων συλλέξαμε όστρακα υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, σφήνες και ακέραιους λύχνους, καθώς και τμήμα λύχνου με παράσταση σταυρού. Με βάση τα ευρήματα από το εσωτερικό τους, η λειτουργία των κλιβάνων τοποθετείται από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα μ.Χ.²⁵ Προς το παρόν και δεδομένου ότι η έρευνα είναι σε εξέλιξη δεν είναι δυνατό να προσδιορίσουμε το είδος των προϊόντων που παράγονταν. Ωστόσο, οι διαφορετικοί τύποι κλιβάνων υποδηλώνουν εξειδίκευση της παραγωγής. Ο ορθογώνιος κλιβανός λόγω των μεγάλων διαστάσεων μπορεί να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιήθηκε για την

23. Ράπτης, 2001, ό.π., σμ. 21, 159-164· Hasaki, ό.π., σμ. 21, 154-155.

24. Ζαχαριάδου, 2006, ό.π., σμ. 16, 317.

25. E. Hasaki και K. T. Raptis, 2016. «Roman and Byzantine ceramic kilns in Greece (1st-15th c. CE)», στο: M. Bonifay, G. Cacciaguerra, N. Caloi και N. Cucuzza (επιμ.), *Archeologia delle produzioni ceramiche nel mondo antico. Spazi, prodotti, strumenti e tecniche, Atti del Convegno*, 209-229, Genova: Dipartimento di Antichità, Filosofia e Storia dell' Università degli studi di Genova, όπου κατάλογος κλιβάνων των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο.

παραγωγή οικοδομικών υλικών (οπτοπλίνθων και κεραμίδων). Αντίθετα, ο μικρότερος, ελλειψοειδής κλιβανός ίσως ήταν προορισμένος για την παραγωγή αγγείων²⁶.

Ανατολικά των κλιβάνων το μεγαλύτερο μέρος του μέχρι τώρα ανασκαμμένου χώρου καταλαμβάνει εκτεταμένη κτιριακή εγκατάσταση έκτασης 1.200 τ.μ., η οποία έχει μερικώς ανασκαφεί (εικ. 10: Γενική κάτοψη της κτιριακής εγκατάστασης). Αποτελείται από 20, τουλάχιστον, δωμάτια και είναι σύγχρονη με τη λειτουργία των κλιβάνων. Στο κέντρο της διαμορφώνεται υπαίθριος χώρος περίξ του οποίου οργανώνονται τρεις κτιριακές ενότητες με διαφορετικό αριθμό δωματίων, τα όρια και η λειτουργία των οποίων δεν είναι ακόμη σαφή.

Η ενότητα 1 απαρτίζεται από 2 δωμάτια. Η ύπαρξη και άλλων δωματίων προς Β είναι δεδομένη, έχουν όμως καταστραφεί από τη διάνοιξη της οδού Μάρνη. Η ενότητα 2 απαρτίζεται από 6 δωμάτια. Η ενότητα 3 αποτελείται από 12 δωμάτια, ενώ φαίνεται να αναπτύσσονται και άλλα δωμάτια προς Ν, Β και Α.

Οι τοίχοι των δωματίων στο σύνολό τους είναι κατασκευασμένοι με αργούς μεσαίου μεγέθους λίθους που συνδέονται με χώμα, με συμπαγή τοικοποιία και προσπάθεια διαμόρφωσης μετώπου στις όψεις τους. Τα δωμάτια κάθε ενότητας επικοινωνούν μεταξύ τους μέσω θυραίων ανοιγμάτων, που ορίζονται με ορθογωνισμένους λίθους μεγάλων διαστάσεων, ενώ κάποια από αυτά φέρουν κατώφλια μονολιθικά, με εντορμίες για τον στροφέα των θυρών. Οι τοίχοι θεμελιώνονται σε επιχώσεις κλασικής περιόδου, κατά τόπους εδράζονται στους ισχυρούς κλασικούς τοίχους ή χρησιμοποιούν υλικό από αυτούς σε δεύτερη χρήση. Εντός των δωματίων έχουν εντοπιστεί πίθοι κατά χώραν και εστίες.

Κατά την ανασκαφή των δωματίων συνελέγη άφθονη άβαφη, χρησική κεραμική από τροφοπαρασκευαστικά και αποθηκευτικά αγγεία, όστρακα κτενωτά, όστρακα με αβαθείς αυλακώσεις, θραύσματα κυψελών, σφήνες κλιβάνων, σκωρίες, σιδερένια και χάλκινα ελάσματα. Σε όλα σχεδόν τα δωμάτια της εγκατάστασης και τους ελεύθερους χώρους εντοπίζεται στρώμα καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων και λίθων. Σύμφωνα με τα κινητά ευρήματα το κτιριακό συγκρότημα λειτουργεί τουλάχιστον έως και τον 6ο αι. μ.Χ.

Η αποκάλυψη του εργαστηριακού χώρου παραπέμπει σε μία οργανωμένη συνοικία κεραμικών ή τουλάχιστον στη λειτουργία ενός μεγάλου ατομικού εργαστηρίου κεραμέα²⁷ και έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί για πρώτη φορά εντοπίζεται στην περιοχή εκτεταμένος εργαστηριακός χώρος αυτής της περιόδου. Η θέση ικανοποιεί τα βασικά κριτήρια κεραμικού εργαστηρίου²⁸. Βρίσκεται πλησίον της Αστικής Οδού²⁹,

26. Hasaki και Raptis 2016, ό.π., σημ. 25, 210-215.

27. Hasaki και Raptis 2016, ό.π., σημ. 25, 214-215.

28. Hasaki 2002, ό.π., σημ. 21, 259-264.

29. Kazá-Παπαγεωργίου 2009, ό.π., σημ. 13.

της επί Σουνίου φέρουσας που επιτρέπει την τροφοδοσία και τη διακίνηση των προϊόντων. Η ύπαρξη πηγών και ο πλούσιος υδροφόρος ορίζοντας στην περιοχή, στοιχείο απαραίτητο για τη λειτουργία του κεραμικού εργαστηρίου, υποδηλώνεται από το τοπωνύμιο Πηγαδάκια, αλλά και τη βλάστηση καλαμιών στον χώρο της ανασκαφής. Τέλος, η γεινίαση με τη θάλασσα εξασφάλιζε την ανάπτυξη του εμπορίου με περιοχές εκτός Αττικής.

Η εργαστηριακή εγκατάσταση εν μέρει θεμελιώνεται πάνω σε δύο τοίχους, τον Τx 6 και τον Τx 20, που εντοπίζονται επιφανειακά και παρακολουθούμε την πορεία τους κατά τόπους (βλ. εικ. 10: Γενική κάτοψη της κτιριακής εγκατάστασης). Οι τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, σε απόσταση 3,00μ. περίπου, αποτελούν μαζί με τους τοίχους του ταφικού περιβόλου την πρωιμότερη φάση της ανασκαφής. Η μεταξύ τους σχέση και η εύρεση σε περιορισμένη έκταση λιθόστρωτου προϊδεάζουν για την ύπαρξη δρόμου.

Με τη δυνατότητα που έχουμε από χρηματοδοτήσεις και χορηγίες³⁰ έχει κατασκευαστεί στέγαστρο προστασίας των κλιβάνων 1 και 2, έχουν συντηρηθεί τοίχοι της κτιριακής εγκατάστασης, σημαντικός αριθμός κινητών ευρημάτων, ενώ παράλληλα εκπονούνται Μελέτες Συντήρησης και Αποκατάστασης των κλιβάνων και του ναού 2.

Η ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων έχει και εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αφού διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη συμμετοχή φοιτητών από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και το ΔΙΚΕΜΕΣ (Διεθνές Κέντρο Μεσογειακών και Ελληνικών Σπουδών). Τον χαρακτήρα αυτό επιτείνει και η επίσκεψη σχολείων όλων των βαθμίδων του Δήμου Βάρης-Βούλας-Βουλιαγμένης που ενημερώνονται για τις αρχαιότητες της περιοχής και τις μεθόδους της ανασκαφής. Ο αρχαιολογικός χώρος εντάχθηκε για πρώτη φορά το 2017 στη δράση του ΥΠΠΟΑ «Πράσινες Πολιτιστικές Διαδρομές» και ήταν ανοικτός στο κοινό και στα σχολεία της περιοχής.

Ο χώρος στους Πάλλους παρουσιάζει ένα μοναδικό πλεονέκτημα, αφού πρόκειται για απαλλοτριωμένο αρχαιολογικό χώρο εντός του πυκνού οικιστικού ιστού της σύγχρονης πόλης, στον οποίο σώζονται κατάλοιπα κλασικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Οι αρχαιότητες αυτές μαρτυρούν την αδιάλειπτη συνέχεια της κατοίκησης στην περιοχή και παράλληλα φωτίζουν άγνωστες έως τώρα πτυχές της ιστορίας της. Ειδικότερα η ίδρυση και λειτουργία ενός εκτεταμένου κεραμικού εργαστηρίου αυτής της εποχής στην περιοχή αποτελεί μοναδικό αρχαιολογικό δεδομένο. Παράλληλα, η αποκάλυψη των ναών τοποθετεί στον χάρτη της βυζαντινής Αττικής μια άγνωστη έως τώρα περιοχή που παρουσιάζει όμως εξαιρετικό ενδιαφέρον με τη

---

30. Μόνιμος συνεργάτης και χρηματοδότης της ανασκαφής είναι το ΔΙΚΕΜΕΣ και ο πρόεδρος του κ. Α. Φυλακτόπουλος. Η ανασκαφή επίσης πραγματοποιείται χάρη στις χορηγίες του Ιδρύματος Α. Γ. Λεβέντη και του Ιδρύματος Ψύχα. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή των Αθανάσιου και Μαρίας Μαρτίνου στην ανασκαφική έρευνα και στη σύνταξη μελετών για την προστασία των αρχαιοτήτων.

θεμελίωση δύο ναών σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση. Τέλος, δημιουργεί προσδοκίες για αποκάλυψη και οικιστικών καταλοίπων και παράλληλη σύνδεσή τους με άγνωστα ιστορικά γεγονότα.

Η εικόνα του χώρου, εξαιτίας της συστηματικής ανασκαφής έχει αλλάξει ριζικά. Από έναν «οργανωμένο» σκουπιδότοπο, έχει μετατραπεί σε έναν αξιοπρεπή αρχαιολογικό χώρο, περιφραγμένο και καθαρό, που προβάλλει το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τονώνει το ενδιαφέρον των κατοίκων για την ιστορία του τόπου τους.

Περίληψη

Η συστηματική ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων, στην περιοχή της Βούλας Αττικής, υπάγεται στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αττικής, Πειραιώς και Νήσων. Τα μέχρι τώρα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κινητά ευρήματα αποδεικνύουν τη συνεχή χρήση του χώρου από τους κλασικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους.

Συγχρόνως, προσθέτουν νέα στοιχεία για τον αρχαίο δήμο των Αιξωνίδων Αλών και για τη ζωή και την οργάνωση των οικισμών στις εκτός άστεως περιοχές κατά την ύστερη αρχαιότητα. Αναλυτικότερα, έχουν αποκαλυφθεί ταφικός περίβολος κλασικών χρόνων, εκτεταμένη εργαστηριακή εγκατάσταση υστερορωμαϊκών χρόνων με δύο κλιβάνους και δύο ναοί παλαιοχριστιανικών/βυζαντινών χρόνων.

Η αποκάλυψη του εργαστηριακού χώρου παραπέμπει σε μία οργανωμένη συνοικία κεραμέων ή τουλάχιστον στη λειτουργία ενός μεγάλου ατομικού εργαστηρίου κεραμέα, ενώ η αποκάλυψη των δύο ναών τοποθετεί στον χάρτη της βυζαντινής Αττικής μια άγνωστη έως τώρα θέση. Η ανασκαφή στη θέση Άγιος Νικόλαος Πάλλων έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα, αφού διεξάγεται κατά κύριο λόγο με τη συμμετοχή φοιτητών από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο και το ΔΙΚΕΜΕΣ.

Abstract/Summary

The archaeological site of Aghios Nikolaos Pallon in the area of Voula comes under the auspices of the Ephorate of Antiquities of West Attica, Piraeus and Islands. Since 2011 excavation has brought to light substantial antiquities that cast light on our understanding of life in the coastal demes of Attica.

The site falls within the geographical boundaries of the ancient municipality of Alai Aixonides. Ongoing research testifies its continuous use from the classical period up to Byzantine times. Part of a burial enclosure and remains of a road are dated to

the classical period. In Roman times operated an industrial facility comprising four kilns, two of which were built within the boundaries of the classical enclosure. East of the kilns lies a building complex consisting of thirteen rooms, which are arranged around an open area. The kilns and the architectural remains point to the existence of an organized potter's quarter. According to finds the complex was in use until late antiquity. Its location is nodal for commerce for it lies close to the ancient road that led from Athens to Sounion and very close to the sea. Furthermore, its discovery has significantly enriched our knowledge about the organization and the economy in a coastal deme of Attica during Roman times and late antiquity, since it is the first pottery workshop discovered in the wider area of south Attica.

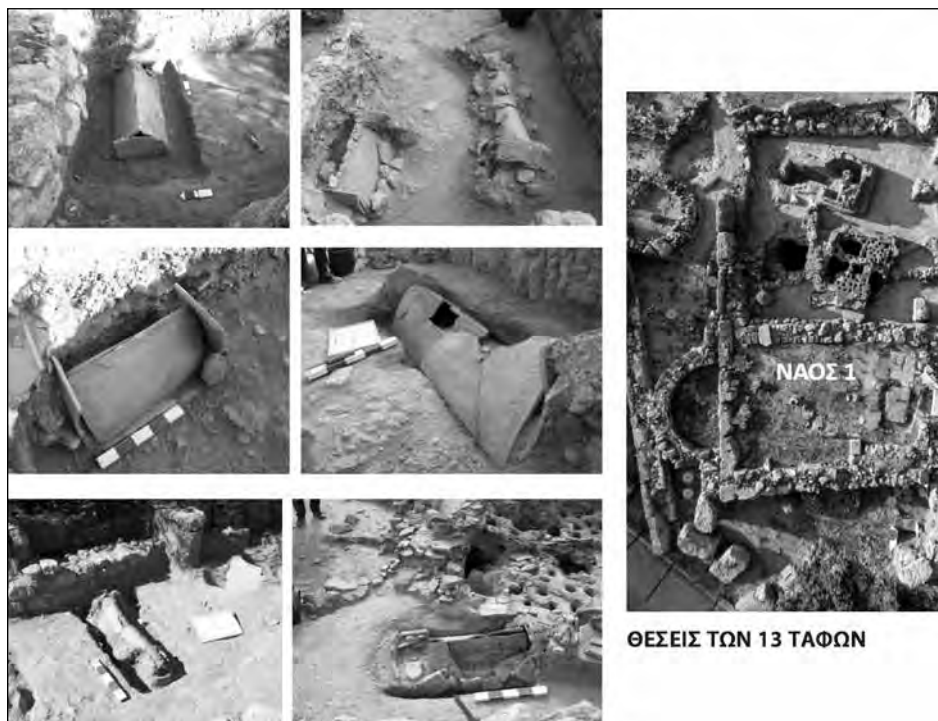
During the Byzantine period two small churches were erected on top of the classical enclosure and the workshop. Both belong to the type of single-aisled basilica. Various ancient marble elements have been used for their construction.

*Εικ. 1.
Αεροφωτογραφία
της ανασκαφής.*

Εικ. 2. Ναός 1.

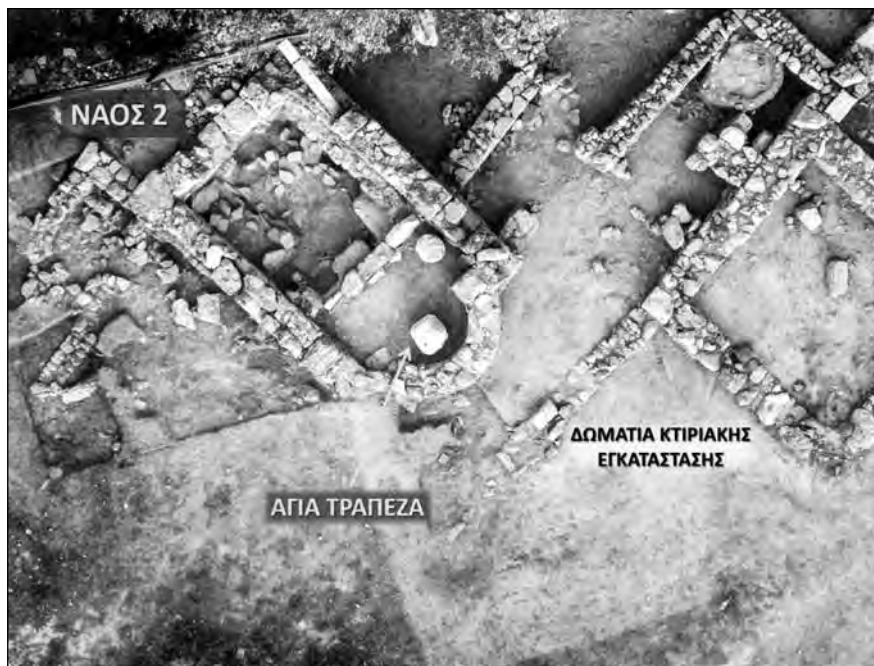
Εικ. 3. Ταφές περίξ του Ναού 1.

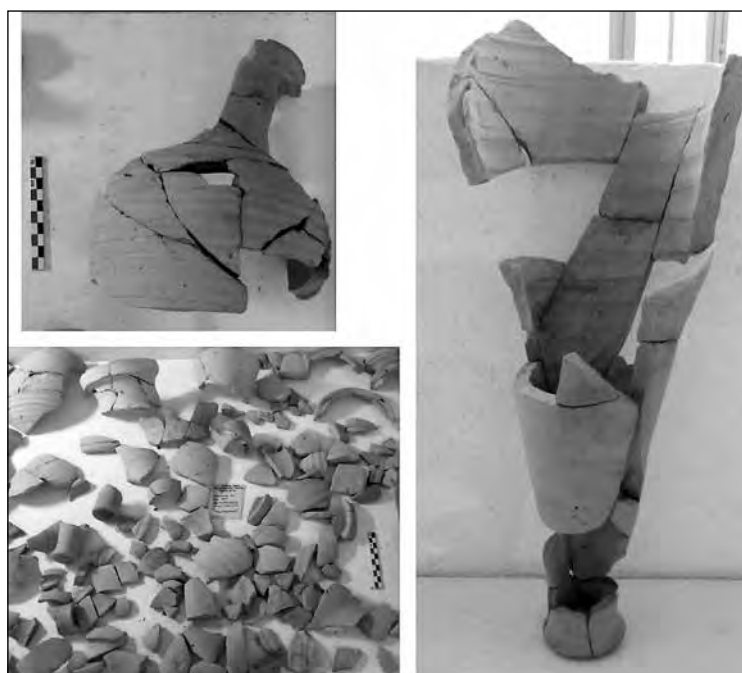
Εικ. 4. Ζεύγος ενωτίων.

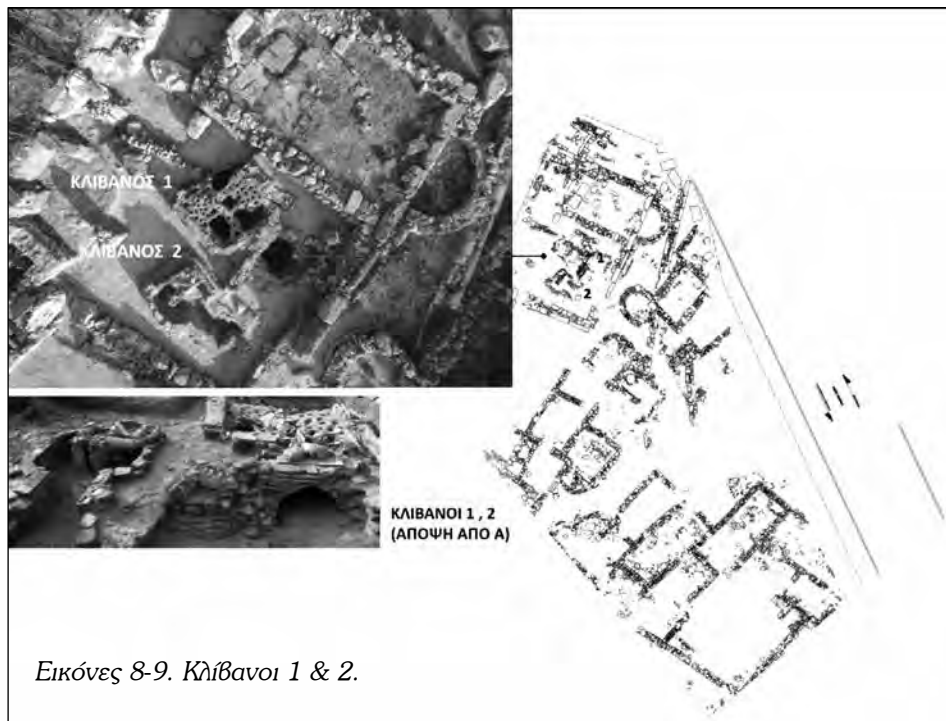
Εικ. 5. Πρόχους.

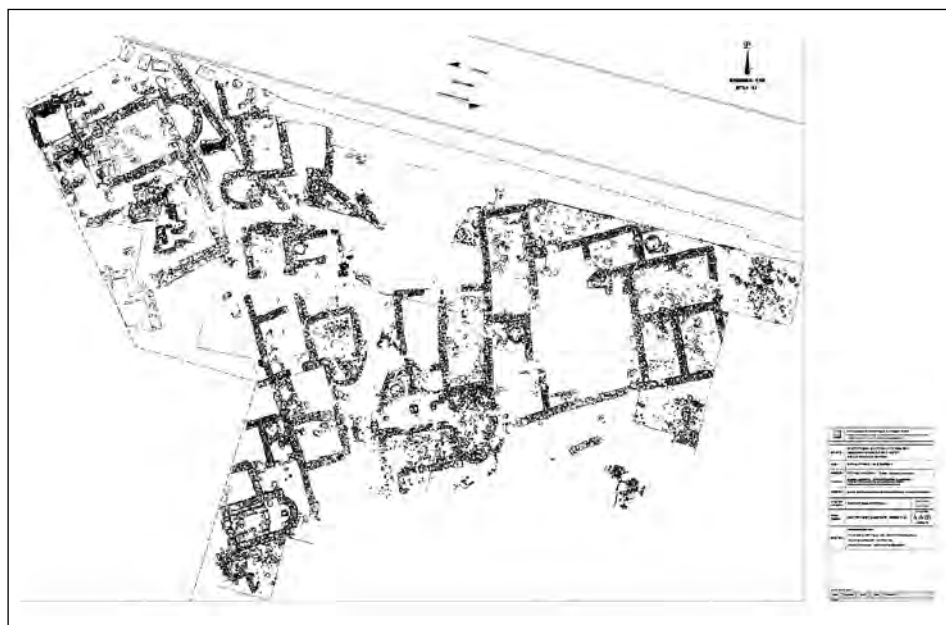
Εικ. 6. Ναός 2.

Εικ. 7. Κεραμική από τον χώρο Β του ναού 1.

Εικόνες 8-9. Κλίβανοι 1 & 2.

Εικ. 10. Γενική κάτοψη της κτιριακής εγκατάστασης.